

TENDENCE A SMĚRY FORMOVÁNÍ SOCIALISTICKÉHO ZPŮSOBU ŽIVOTA PRACOVNÍKŮ V ZEMĚDĚLSTVÍ

V. Majerová

MAJEROVÁ, V. (Výzkumný ústav ekonomiky zemědělství a výživy, Praha): *Tendence a směry formování socialistického způsobu života pracovníků v zemědělství*. Sbor. ÚVTIZ - Sociol. Zeměd., 22, 1986 (1) : 27-42.

Rozvoj životního způsobu a životní úrovně pracovníků v socialistickém zemědělství odpovídá stupni rozvoje výrobních sil a výrobních vztahů v celé společnosti. V období socialistické výstavby zemědělství došlo k řadě přeměn, od rážejících se ve způsobu formování života a životní úrovně. Změnila se struktura pracovních sil, zvýšila se kvalifikace pracovníků a změnil se vztah ke vzdělání. Do charakteru práce a pracovních podmínek se promítá vliv vědeckotechnického rozvoje se svými pozitivními i negativními důsledky. Práce se stává významnou životní hodnotou a formativním prvkem životních činností. V osobní a společenské spotřebě se zemědělství pracovníci vyrovnávají ostatním sociálním skupinám obyvatelstva. Ve využívání mimopracovního volného času se objevují specifika venkovského způsobu života, limitovaného menšími kulturními a sportovními možnostmi, větší vzdáleností od nákupních středisek, společenských center, zdravotnických a jiných zařízení a více orientovaného na další práci v osobním hospodářství. Prosazující se tendence socialistického způsobu života a životní úrovně naznačují dosažený stupeň uspokojování materiálních i nemateriálních potřeb zemědělských pracovníků a zároveň upozorňují na problémy a nedostatky, které je nutno řešit.

sociální rozvoj; pracovníci v socialistickém zemědělství; formování životního způsobu a životní úrovně

Směr vývoje socialistického životního způsobu pracovníků v zemědělství je naznačen objektivně existujícími zákonitostmi společenské reality. Je možno jej chápat a zkoumat pouze jako proces, do něhož jednotlivé dílčí prvky této reality vstupují a podílejí se na jeho vytváření.

Vývojová tendence československého zemědělství je pevně stanovena ideologicky, politicky a ekonomicky, ale musí reagovat na vnitřní i vnější podněty ekonomické i sociální povahy, ověřovat dílčí závěry v praxi a vytvářet optimální podmínky pro stabilizování progresivních a limitování negativních prvků ve výrobní i společenské sféře.

Podmínky rozvoje životní úrovně a formování socialistického životního způsobu jsou ve středu pozornosti již od počátku socialistické výstavby naší společnosti. Jejich jednotlivé složky se během této doby měnily a vyvíjely, zlepšovaly se materiální podmínky obyvatelstva, zkvalitňovaly se podmínky vzdělání, kultury a trávení volného času. Zároveň docházelo ke změnám ve vztazích a proporcích mezi nimi ve smyslu

naplňování základního zákona socialismu o stále dokonalejším uspokojování materiálních a duchovních potřeb člověka.

Přeměna soukromého vlastnictví ve všelidové a družstevní byla v zemědělství doprovázena postupnými změnami v počtech a sektorové příslušnosti zemědělských pracovníků a sdružováním roztržštěných zemědělských držeb ve větší, ekonomicky rentabilní závody s možností dalšího progresivního vývoje. Současně docházelo k přesunu pracovních sil ze zemědělství do jiných odvětví národního hospodářství, především do průmyslu.

Období kapitalistického hospodaření se vyznačovalo výraznou třídní diferenciací. V roce 1930 uvádí československá statistika celkový počet 639 660 zemědělských hospodářství, která obhospodařovala 3 280 330 ha zemědělské půdy. V průměru by tedy mělo připadat na jedno hospodářství 5,1 ha zemědělské půdy. Ve skutečnosti převážná většina (72 %) zemědělských hospodářství obhospodařovala pouze 25 % zemědělské půdy, zatímco zbývajících 28 % hospodářství vlastnilo 75 % zemědělské půdy.

Tato situace pochopitelně určovala způsob hospodaření, charakter práce, ekonomické výsledky i způsob života a životní úroveň zemědělského obyvatelstva. Typický způsob života a hospodaření na vesnici nebyl vytvářen malou skupinou statkářů a vlastníků půdy, ale především masou drobných a středních rolníků. Jak vyplývá z charakteristik tohoto období, vztah k půdě a rozmnožování majetku byl tak výraznou životní orientací, že mu byl podřízen veškerý osobní a rodinný život zemědělců.

Vzhledem k ekonomicky omezeným možnostem investic a rozšiřování zemědělských závodů bylo udržení nebo zvýšení životní úrovně a společenského vzestupu vázáno na úspěšnost, šetrnost, výhodné sňatky, dědictví apod. Změny týkající se výrobního procesu v zemědělství byly velmi pozvolné a dílčí; osvědčeným a tradičním postupům se dávala přednost před inovacemi, neboť na ekonomickém výsledku hospodaření byla závislá obživa celé rodiny a nebylo možno riskovat případný pokles výroby.

Takovýto způsob výroby a života na vesnici měl výrazné konstantní prvky, které se desetiletími stabilizovaly a odlišovaly zemědělské a venkovské obyvatelstvo od městského.

Změny vyvolané socializací vesnice a zemědělské výroby následovaly velmi rychle za sebou. Přejít od malovýroby k socialistické velkovýrobě se uskutečnil v jedné generaci. Jednotlivé přechodné typy zemědělských podniků (JZD i státních statků) odpovídaly požadavkům a možnostem každého vývojového období.

Současná etapa zemědělské velkovýroby a života na vesnici je vývojovým obdobím, v němž se střetávají protikladné tendence socialistické a světové ekonomiky, zvyšují se požadavky na intenzivnější využívání přírodních zdrojů, výrobních prostředků i pracovních sil. Jakkoliv se může ve vývojovém procesu objevit řada nepříznivých faktorů, na něž je nutno reagovat, základním pravidlem zůstává zachování principů socialistické výstavby zemědělství a vytváření socialistického způsobu života.

Ze souhrnu prvků charakterizujících společenskou skutečnost i procesů probíhajících v socialistickém zemědělství se zaměřujeme pouze na ty, které směry rozvoje způsobu života a životní úrovně pracovníků v socialistickém zemědělství nejvýrazněji ovlivnily.

VĚDECKOTECHNICKÝ ROZVOJ ZEMĚDĚLSKÉ VÝROBY

Přeměny ve vlastnických vztazích otevřely prostor pro rychlý rozvoj výrobních sil v zemědělství. Převážně ruční, velmi málo mechanizovaná práce zemědělců byla postupně nahrazována mechanizovanou výrobou s širokým využitím stacionárních i mobilních strojů. Vybavenost zemědělství a zemědělské výroby rostla neobyčejně rychle. V padesátých a šedesátých letech šlo především o prudký kvantitativní růst, ale od sedmdesátých let se stále více pozornosti věnuje zejména kvalitativnímu růstu.

V souvislosti s aplikací vědeckých poznatků do zemědělství dochází k řadě technologických změn. Důležité jsou inovace nejen ve sféře pracovních prostředků, ale i pracovních předmětů a v biologickém obsahu technologií. V některých odvětvích a provozech se objevuje i řízení technologických postupů automatickými systémy a zemědělská výroba dostává průmyslový charakter.

Industrializační procesy postupně zbavovaly zemědělské pracovníky zvláště výrazné fyzické námahy, i když dosud v široké míře neodstranily jejich celkové vysoké fyzické zatížení, k němuž se u řady zemědělských profesí přidružují zvýšené psychické nároky. Tyto procesy vytvářejí nové požadavky na kvalifikaci pracovníků a intelektualizují jednotlivé prvky zemědělské práce. Přeměny zemědělské práce v druh práce průmyslové přinášejí pozitivní, ale i určité negativní důsledky, analogické práci v průmyslové výrobě. Proti ní si však zachovává některá specifika, spojená s jejím přírodně biologickým charakterem.

Procesy technických, biologických, chemických a dalších inovací v zemědělství postupně stále více nabývají na rozsahu a univerzalitě svých důsledků pro člověka a jeho způsob života, a to jak v biosféře, tak v ekonomice, v charakteru a podmínkách lidské práce, v ekologické oblasti apod. Proto naléhavým požadavkem technického pokroku v zemědělství je jeho komplexní zvládnutí a optimalizace, spojená s nutností neredukovat jej na dílčí, někdy rozporně působící hlediska a efekty.

STRUKTURÁLNÍ ZMĚNY V OBLASTI PRACOVNÍCH SIL

Významným formativním faktorem ve sféře práce je postupné snižování počtu pracovních sil. Vlivem dlouhodobých hospodářských, politických a společenských změn v ČSSR se počet trvale činných pracovníků v zemědělství snížil od roku 1948 do roku 1984 téměř o dvě třetiny. Trvalý úbytek zemědělských pracovníků se dotýká všech věkových skupin, ale z hlediska budoucího vývoje je zvláště závažné, jedná-li se o úbytek mládeže.

Zemědělství patří mezi odvětví národního hospodářství s relativně vysokým průměrným věkem pracovníků — 41,4 roku, z toho 39,2 roku ve státních statcích a 41,9 roku v JZD. Tato situace je způsobena nízkým podílem pracovníků do 30 let (21,5 %) a poměrně značným podílem trvale činných pracovníků v poproduktivním věku (14,2 %).

Relace je podstatně nepříznivější v JZD než ve státních statcích (v JZD je 20,4 % pracovníků do 30 let a 16 % pracovníků v poproduktivním věku, ve státních statcích jsou tyto hodnoty 24,7 a 8,1 %.¹⁾)

¹⁾ Soupis osob trvale činných v zemědělství k 1. 2. 1984. Praha, FSÚ 1984.

Začátek sedmdesátých let byl pro vývoj věkové struktury zemědělských pracovníků velmi příznivý. V pětiletce 1970—1975 se zastoupení mladých pracovníků v zemědělských podnicích zvyšovalo i přes celkový pokles pracovníků trvale činných v zemědělství. Tento přírůstek byl omezen pouze na věkovou kategorii 25—29 let, byl s menšími odchylkami obdobný ve všech podnicích socialistického sektoru a podíleli se na něm převážně muži.

Po roce 1975 dochází v tomto vývoji k obratu. Početní zastoupení mládeže v zemědělství se snižuje, podíl mládeže stagnuje a úbytky začínají převyšovat přírůstky. Nadpoloviční většinu odcházejících tvoří ženy. Asi 45 % úbytku se týká státních statků, 38 % JZD a 17 % ostatních zemědělských podniků.

Průměrný věk pracovníků v zemědělství se sice snižuje, ale toto pozvolné snižování je spíše důsledkem odchodu starších pracovníků do důchodu, než důsledkem získávání nových mladých pracovníků.

Věková struktura, společně s kvalitativní a profesní, patří mezi nejvýraznější faktory, jimiž jsou ovlivňovány změny v životních potřebách a postojích, které se odrážejí v jednání lidí. Zvláště mezi krajními věkovými kategoriemi se objevují velmi podstatné rozdíly.

Podněty pro řešení otázek zlepšování věkové a kvalifikační struktury pracovníků v zemědělství vycházejí z celkové analýzy současného stavu a jednotlivé stránky tohoto procesu jsou spjaté s dlouhodobou koncepcí ekonomického rozvoje a trendem sociální politiky v zemědělství.

Dosavadní rozborů upozorňují na některé momenty ve vývoji věkové struktury, jimž je třeba věnovat zvýšenou pozornost. Je zřejmé, že počátkem minulého desetiletí byly vytvořeny podmínky pro zlepšování věkové struktury, ale jen v některých profesích, zejména mechanizovaných, což se týkalo především mužů.

Tento pozitivní trend by bylo nutno stabilizovat, dále rozvíjet a rozšířit dobré pracovní příležitosti i pro ženy. Pokud má být položen trvalý základ pro zkvalitňování věkové struktury, je nutno o ní uvažovat nejen v souvislosti se strukturou kvalifikační a profesní, ale i v souvislosti s vytvářením optimálního podílu mužů a žen. Jednou z podmínek stabilizace kádrů v zemědělských podnicích je možnost uplatnění ekonomicky činných rodinných příslušníků v podniku, obci nebo v dosahu dopravy.

V minulosti přispívala ke zvyšování počtu mladých lidí v zemědělství mobilita z nezemědělských odvětví národního hospodářství. Značný význam měla pro posílení věkových kategorií 20—24 a zvláště 25—29 let. Od poloviny sedmdesátých let se ovšem situace poněkud změnila. Zdá se, že některé zemědělské podniky nabídkou bytů, služeb a dalších sociálních nebo pracovních výhod, které by kompenzovaly náročnost zemědělské práce, nemohly konkurovat jiným zemědělským nebo nezemědělským podnikům. V důsledku toho početní stavy mladých pracovníků klesaly a mobilita začala působit opačným směrem.

Formování struktury pracovních sil poměrně přesně odráží ekonomické a sociální podmínky jednotlivých zemědělských podniků a zemědělská populace je v důsledku těchto procesů méně homogenní, než byly předcházející generace zemědělců.

I když určité kolísání je průvodním jevem každé vývojové fáze, je třeba příčiny každého výkyvu analyzovat a odstraňovat, aby nedocházelo ke kumulování negativních vlivů.

KVALIFIKACE PRACOVNÍKŮ V ZEMĚDĚLSTVÍ A JEJÍ VYUŽÍVÁNÍ

V současné době je v socialistickém sektoru zemědělství 14,2 % pracovníků zařazeno podle předpisů pro technicko-hospodářské pracovníky a 85,8 % mezi dělníky a ostatní pracovníky (v JZD manuální pracovníky).²⁾ Podíl 18,1 % vysokoškolsky a 68,9 % středoškolsky vzdělaných pracovníků mezi THP proti 4,8 % vyučených a 8,2 % pracovníků se základním vzděláním se zdá v současné době uspokojující.

Nižší úroveň vzdělání u starších pracovníků je obvykle vyvážena odbornými praktickými zkušenostmi a dokonalou znalostí zemědělského provozu. Pokud se blíží důchodovému věku, počítá se na jejich místa již takřka výhradně s vysokoškoláky a středoškoláky, neboť ročně vychází ze škol dostatečný počet zemědělsky vzdělaných odborníků.

Vzdělanostní úroveň pracovníků v manuálních profesích zůstává stálým problémem. Podíl vyučených je nižší než v jiných odvětvích národního hospodářství, činí 41,5 %, převládá základní vzdělání, někdy i nedokončené.

I když se pro zlepšování kvalifikační struktury zemědělských pracovníků hledají různé cesty, od zkvalitňování metod náboru mládeže do zemědělských učebních oborů a uplatňování stabilizačních opatření v zemědělských podnicích až po výchovu a vzdělávání dospělých, tyto způsoby pouze částečně řeší složitou problematiku vazeb „pracovní síla — skutečná kvalifikace — požadovaná kvalifikace — náročnost pracovního místa — potřeba rozvoje techniky a technologie — možnosti rozvoje techniky a technologie“.

Zkvalitňování vzdělanostní struktury nutně musí vycházet z reálných možností a zaměřit se na dva souběžně se objevující problémy — zajistit dostatečný počet kvalifikovaných odborníků pro dělnické profese, tzn. zvýšit počet vyučených pracovníků a zajistit uplatnění a plné využívání kvalifikace středoškoláků a vysokoškoláků v zemědělských podnicích.

Význam kvalifikace pro práci i pro život se v období socialistické výstavby zemědělství mění. V celkovém pohledu na důležitost vzdělání se objevuje mezigenerační posun směrem k vyšším stupňům škol (tab. I).

U generace rodičů dnešních pracovníků v zemědělství se ukazuje značný rozdíl mezi vzděláním partnerů — v neprospěch ženy.

V současné době tento rozdíl mezi partnery mizí, ať již druhý z partnerů pracuje či nepracuje v zemědělství, a vzdělanostní úroveň obou je výrazně vyšší než tomu bylo u jejich rodičů.

Představa o výši vzdělání dětí je opět odlišná, s výraznou preferencí středoškolského a vysokoškolského vzdělání a minimálním zájmem o pouhé základní vzdělání nebo zaučení a kursy. Vzdělání je tedy bezesporu považováno za jednu ze životních hodnot, někdy i s podtextem společenské prestiže.

V pracovní sféře je kvalifikace předpokladem profesního zařazení, který — jak vývoj zemědělské výroby naznačuje — nebude možno opomíjet ani u manuálních pracovníků. Z dotazníkového šetření vyplývá, že v oboru, v němž získali kvalifikaci, pracuje 43 % zemědělských

²⁾ Soupis osob trvale činných v zemědělství k 1. 2. 1984. Praha, FSÚ 1984.

	Vzdělání					
	základní	zaučení, kursy	vyučení, střední odborné	úplné střední odborné	úplné střední všeobecné	vysoko- školské
Dotazovaný	38,0	13,5	34,0	9,5	1,5	3,5
Jeho manžel, manželka	31,2	14,5	34,6	13,5	3,7	2,5
Jeho otec	64,1	8,2	21,9	4,6	1,0	0,2
Jeho matka	80,7	8,9	8,1	1,8	0,5	0,0
Jaké by si přál vzdělání u svých dětí	0,8	2,4	28,5	39,3	14,0	15,2

Dotazníkové šetření Životní způsob I., 1980 (1021 dotazovaných) — Pramen: Charitonová, 1981

pracovníků, 11 % pracuje v příbuzném oboru a asi 10 % ve zcela odlišném oboru. Zbývající uvádějí, že neprošli žádnou odbornou přípravou.³⁾

PRACOVNÍ PODMÍNKY A OBSAH PRÁCE

Ovlivňování některých prvků pracovního prostředí, zejména těch, které jsou bezprostředně vázány na přírodní podmínky, je značně omezené. Nelze je zásadně měnit, ale je možno pouze limitovat některé nepříznivé složky — chránit se proti špatnému počasí, dbát zvýšené opatrnosti při práci se zvířaty apod. Většina ostatních prvků pracovního prostředí i vlastního obsahu práce je ovšem závislá na úrovni jednotlivých zemědělských podniků a liší se i podle typu provozu a profese. Běžně se vedle sebe objevují poloautomatizované nebo zcela automatizované provozy a objekty dokonale vybavené šatnami, umývárny, odpočívárnami apod. vedle provozů odkázaných na ruční práci a vybavených nedostačným příslušenstvím. Zájem o práci v některých z nich je přímo uměrný jejich vybavenosti.

Základním úkolem je především odstraňování takových nedostatků pracovního prostředí, které mají vliv na bezpečnost práce, ale v dlouhodobém výhledu je sféra pracovního prostředí přímo závislá na postupu vědeckotechnického rozvoje v zemědělství. V současné době problémy vznikají především z nekomplexního a nestejnomyšlného zavádění vědeckotechnických poznatků do praxe. Přerušovaná návaznost v technologických postupech nebo linkách snižuje účinnost vynaložených materiálních prostředků i lidské práce a způsobuje někdy nedostatky, které ovlivňují postoj pracovníků k inovacím ve výrobě.

V zemědělství (až na výjimky) není možno odstranit přírodní určení časových charakteristik práce. Avšak proces industrializace tyto vlivy postupně zmírňuje omezováním délky sezónních pracovních špiček a vyplňováním období sezónního klidu pomocnými pracemi. Tento proces

³⁾ Dotazníkové šetření Životní způsob I., 1980 (1021 dotazovaných).

je doprovázen a zároveň podmíněn rozšiřující se polyprofesionalitou pracovníků v zemědělství.

Zlepšenou organizací pracovní doby, zejména směnností, se postupně zmírňuje časová závislost na biologických procesech v živočišné výrobě v denních i týdenních režimech. Nicméně časové charakteristiky práce, její délka, časová struktura během dne, počet a uspořádání volných dnů v týdnu a možnosti čerpání dovolené tvoří dosud základní problém charakteru práce v zemědělství, jehož význam pro celý životní způsob zemědělské populace má bezesporu rostoucí tendenci.

Z hodnocení komplexu pracovních podmínek a pracovního prostředí vyplývá, že mezi největší klady práce v zemědělství, vedle blízkosti místa pracoviště a bydliště, patří vztahy mezi lidmi — jak mezi spolupracovníky, tak mezi podřízenými a nadřízenými. Zdá se, že sousedské a přátelské vztahy se částečně přenášejí i na pracoviště a větší vzájemná znalost lidí mezi sebou i větší sociální kontrola nemusí působit negativně, ale spíše ve smyslu vzájemného pochopení a pomoci.

Vlastnosti a obsah práce se v hodnocení dostávají asi doprostřed pořadí, zatímco pracovní prostředí, hygienické podmínky, vybavenost pracoviště technikou, ale i možnosti další kvalifikace a pracovního postupu klesají na poslední místa v pořadí (tab. II).

Má-li být zemědělství vysoce efektivním odvětvím národního hospodářství, které by stačilo pokrýt rostoucí požadavky naší společnosti na výrobu potravin i surovin pro další zpracování, dá se očekávat, že tlak na zlepšování základních materiálních podmínek práce se bude zvyšovat a bude stále důležitějším předpokladem pro stabilizaci pracovníků.

PRÁCE JAKO ŽIVOTNÍ HODNOTA A FORMATIVNÍ PRVEK ŽIVOTNÍ ČINNOSTI

V minulosti patřila práce v zemědělství svým charakterem k takovým hodnotám, které život zcela naplňovaly, formovaly a dávaly mu pevný směr. Tato situace se změnila zaměstnaneckým charakterem pracovního zapojení zemědělských pracovníků, ovšem předpoklady pro hlubší identifikaci s prací a jejími výsledky jsou v zemědělství vzhledem k územnímu uspořádání a lokalizaci bydliště i pracoviště stále velmi silné.

Zdá se, že hypotéza o zvyšujícím se významu práce pro člověka v souvislosti s růstem tvůrčích prvků, samostatného rozhodování a růstem její technické a psychické náročnosti se potvrzuje pouze částečně. V odpovědnější a náročnější práci se střetávají dvě protikladné tendence: možnost uplatnění kvalifikace, osobních předpokladů, schopností a invencí, ale na druhé straně i růst stereotypů, zvyšující se frekvence nejasných a nepřehledných situací, nutnost rychlého rozhodování a omezené možnosti vlastního tvůrčího přístupu jako druhá stránka téže problematiky.

Zvyšující se složitost práce klade větší nároky na kvalitu řízení a organizování pracovního procesu, na rozdělení a vymezení sfér kompetence, určení směrů a kanálů komunikace v horizontálním i vertikálním pohledu, neboť každý jednotlivec i ve složitém komplexu vazeb pracovního provozu a výrobního programu nemá ztrácet přehled o celkové koncepci ani o výsledcích své práce. Hledání seberealizace v práci tedy nemůže být vázáno pouze na její obsah a složitost, ale i na její smysl a užitečnost pro jedince i pro společnost.

II. Hodnocení práce z hlediska souboru pracovních podmínek a pracovního prostředí — Evaluation of work with respect to the set of working conditions and environment

Pořadí	Komplex pracovních podmínek a pracovního prostředí	Kladné hodnocení v %	Neutrální hodnocení v %	Záporné hodnocení v %	Neodpověděl
1.	Vztahy se spolupracovníky	81,9	15,3	2,7	0,1
2.	Vzdálenost pracoviště od místa bydliště	81,0	12,0	6,6	0,4
3.	Podmínky stravování	75,4	12,2	12,1	0,3
4.	Přátelské vztahy na pracovišti	73,4	19,7	6,5	0,4
5.	Vztahy s bezprostředními nadřízenými	64,5	31,1	4,3	0,1
6.	Pracovní disciplína v kolektivu	60,3	33,2	6,5	—
7.	Samostatná práce a její obsah	52,4	36,2	11,1	0,3
8.	Možnosti získání sociálních výhod (byt, jesle, školka atp.)	49,9	29,7	19,3	1,1
9.	Informovanost o úkolech a práci podniku	49,2	35,2	15,1	0,5
10.	Organizace práce	48,0	39,5	12,3	0,2
11.	Časový režim práce	44,8	33,0	21,9	0,3
12.	Výše odměny	40,2	39,7	19,8	0,3
13.	Finanční ocenění práce v závislosti na odvedeném výkonu	40,0	40,9	18,9	0,2
14.	Vybavení pracoviště technikou, materiálem	32,1	41,0	26,7	0,2
15.	Organizování socialistické soutěže	31,7	44,6	22,9	0,8
16.	Hygienické a sanitární podmínky práce	31,1	34,2	34,1	0,6
17.	Podmínky zvyšování kvalifikace a profesionality	28,6	44,9	26,2	0,3
18.	Pracovní prostředí a podmínky pracoviště (např. průvan, střídání teplot atd.)	28,6	38,6	32,3	0,5
19.	Přijímání zlepšovatelských návrhů	19,2	41,7	37,8	1,3
20.	Možnosti pracovního (funkčního) postupu	13,9	36,2	49,1	0,8

Dotazníkové šetření Životní způsob II. — 917 dotazovaných

Ve vazbě „zemědělský podnik — pracovník“ není doposud vhodně využíván systém morální stimulace, který nese mnohé znaky pouhé formálnosti. V některých případech se dokonce objevuje snaha morální stimulací řešit problémy, které vyžadují jednoznačně stimulaci materiální. Požadavek vyššího a kvalitnějšího výkonu, nepodložený odpovídající materiální zainteresovaností a odůvodňovaný příliš vzdálenými a nekonkrétními cíli, se těžko může setkat s živým ohlasem u pracovníků.

Při úvahách o formování socialistického přístupu k práci a formování socialistického životního způsobu pracovníků v zemědělství je nutno vycházet z celkové koncepce dalšího rozvoje zemědělství, která je zaměřena na optimální využívání všech dosavadních zdrojů při maximálních úsporných opatřeních.

To ovšem předpokládá pečlivější a podrobnější rozpracování variantních řešení v různých výrobních podmínkách, rozvíjení iniciativy a angažovanosti pracovních kolektivů i jednotlivců. Vypracovávání plánů sociálního rozvoje a komplexních programů péče o kolektivy pracovníků s podrobnými ekonomicko-sociálními analýzami a prognostickými studii má smysl jen v tom případě, že navrhované náměty budou brány v úvahu, budou činěna opatření k odstraňování nejzávažnějších nedostatků, včetně kontroly jejich provádění.

Z dotazníkového šetření Životní způsob II. vyplývají některá zjištění týkající se významu práce pro pracovníky a představ o ní. U 18 % dotazovaných zemědělských pracovníků se jejich zaměstnání plně shoduje s představou o dobré práci, u 41 % se shoduje pouze částečně. 29,7 % dotazovaných je v tomto směru nerozhodných a pouze u 11,4 % se zaměstnání a představa dobré práce rozcházejí.

Přesto, že v hodnocení se objevují částečné výhrady k vykonávané práci, většina pracovníků vidí jako cíl své práce dosáhnout špičkových výkonů ve svém oboru nebo si zasloužit pověst dobrého pracovníka. Při hodnocení různých vlastností práce (tab. III) se ukazuje, že na přední místa se dostávají takové charakteristiky, které lze přiřadit práci náročné, zajímavé, dobře a spravedlivě odměňované, v dobrém kolektivu, v klidné atmosféře, s vysokou společenskou prestiží a důležitostí pro společnost. Podnikové výhody (rekreace, podniková výstavba, jesle, školky) se v této souvislosti dostávají zhruba do poloviny pořadí a možnosti vedlejšího výdělků až na konec tabulky.

Nelze tedy říci, že by hlavní roli v přístupu k práci hrála materiální hlediska. Není je možno podceňovat, ale ani nadhodnocovat. Prostředků a možností pozitivní motivace k práci je celá řada i ve sféře lepší organizace a řízení práce, podporování samostatného a tvůrčího myšlení, iniciativy a angažovanosti pracovníků, zlepšování spolupráce mezi jednotlivci i pracovními skupinami.

Zatímco kvalifikační přípravě na výkon povolání je věnována značná pozornost, odborná příprava pro organizování a vedení lidí na pracovišti je spíše opomíjena a závisí na schopnostech a osobních vlastnostech jednotlivých řídicích pracovníků. Mezi tři oblasti, v nichž dotazovaní pocítují největší nedostatky v odborné přípravě, patří vedení lidí na pracovišti (33,8 %), širší mezilidské vztahy (33,2 %) a řízení práce a výroby (30,7 %).

Velké rezervy zůstávají dosud v práci politických a společenských organizací v zemědělských podnicích. I když veřejně prospěšnou a po-

III. Hodnocení důležitosti jednotlivých vlastností práce — Evaluation of the importance of various characteristics of work

Pořadí	Jednotlivé prvky práce	Důležité v %	Tak napůl v %	Nedůležité v %	Neodpověděl
1.	Práce člověka baví, je zajímavá	87,2	11,1	1,7	—
2.	Práce ve zdravém a čistém prostředí	87,1	8,4	3,9	0,6
3.	Dobrý výdělek a možnost rychlého zvyšování životní úrovně	83,9	13,4	2,4	0,3
4.	Práce s lidmi, s nimiž si obvykle dobře rozumím a mám mezi nimi hodně přátel	82,9	14,4	2,2	0,5
5.	Práce, kde každý podle své výplaty pozná, jak mnoho a jak kvalitně pracoval	82,1	14,8	2,8	0,3
6.	Klidná práce, při níž se nehromadí pracovní úkoly a nevzniká „napjatá atmosféra“	75,1	17,7	7,1	0,1
7.	Práce, které si naše společnost výrazně váží a je pro ni důležitá	70,8	21,6	7,1	0,5
8.	Práce, která umožňuje získat a uplatnit „řemeslný fortel“	67,4	22,8	9,2	0,6
9.	Práce, která je tak zajímavá, že se jí může člověk věnovat jako koníčku	64,0	25,1	10,3	0,6
10.	Práce, která poskytuje dostatek volného času v době, kdy to potřebuji	61,0	27,6	11,0	0,4
11.	Práce, o níž si mohu zajímavě pohovořit s přáteli a známými	60,0	27,3	12,4	0,3
12.	Práce, která nevyžaduje přesčasy nebo práci doma	59,0	20,6	19,8	0,6
13.	Práce, při níž (když si člověk udělá své) má pokoj a nemusí na ni myslet	57,9	25,8	15,8	0,5
14.	Práce, která je vykonávána samostatně a nikdo do ní nemůže příliš mluvit	57,3	29,7	12,4	0,6
15.	Práce v podniku, který má rozsáhlou podnikovou výstavbu a věnuje hodně prostředků péči o pracovníky	57,3	26,3	15,8	0,6

16.	Práce vyžadující smysl pro přesnost a pečlivost	54,4	33,3	11,8	0,5
17.	Práce, které si váží moji rodiče a přátelé	52,2	30,4	17,1	0,3
18.	Práce, při níž není třeba přebírat odpovědnost za práci jiných lidí	51,6	34,5	13,7	0,2
19.	Práce, při níž se uplatní smysl pro hledání nových postupů a nápaditost	49,1	32,9	17,1	0,9
20.	Práce, která člověka sice nutí vzdát se mnoha zálib, ale je sama o sobě prospěšná a zajímavá	47,9	38,8	13,0	0,3
21.	Práce poskytující možnost rychlého postupu v zaměstnání, pokud člověk něco umí	46,8	29,3	23,6	0,3
22.	Zaměstnání v podniku s možností výhodné rekreace	43,3	29,8	26,4	0,5
23.	Práce, při níž není nutno přesvědčovat spolupracovníky o nepopulárních věcech	42,3	35,8	21,5	0,4
24.	Práce poskytující zaručený pracovní postup v zaměstnání podle odpracovaných let	41,5	27,7	30,6	0,2
25.	Práce, která nevyžaduje neustálou přítomnost na pracovišti	38,2	34,0	26,7	1,1
26.	Člověk se může do práce hezky obléci	34,2	28,2	37,2	0,4
27.	Práce, která nutí k neustálému vzdělávání	33,1	37,4	29,1	0,4
28.	Práce poskytující dobrý příjem i tehdy, když není právě co dělat a člověk není příliš pracovně zatížen	27,1	41,1	31,6	0,2
29.	Práce, při níž je nutno stále se orientovat ve složitých situacích	26,3	42,7	31,0	0,3
30.	Práce poskytující možnosti vedlejšího výdělku	26,3	32,9	40,4	0,4

Dotazníkové šetření Životní způsob II. — 917 dotazovaných

litickou práci nelze vyjádřit pouze kvantitativními ukazateli, celková společenská angažovanost, zapojení ve funkcích a členství v politických i společenských organizacích je nižší než v jiných sociálních skupinách (u dělníků a zaměstnanců). V brigádách socialistické práce je zapojeno zhruba 33 % zemědělských pracovníků, zapojení v komplexních racionalizačních brigádách uvádí 4,1 % a v mládežnických hnutích 1,7 % dotazovaných. Přitom právě účast v socialistické soutěži má vést k vytváření uvědomělých a zodpovědných postojů k práci, pracovnímu prostředí, výrobním prostředkům, a hlavně ke zlepšování vztahů mezi lidmi.

Na druhé straně je nutno podotknout, že mnohé neformální a nesesledované formy sousedské a přátelské výpomoci, brigád na zlepšení vzhledu pracoviště i obce, udržení čistého životního prostředí a podobně jsou na vesnici častější než ve městech a svědčí o dobrém vztahu občanů ke společným hodnotám i k sobě navzájem.

ZMĚNY V PŘÍJMECH A OSOBNÍ SPOTŘEBĚ ZEMĚDĚLSKÝCH PRACOVNÍKŮ

Předpokladem rozvíjení nemateriálních potřeb obyvatelstva je plné zajištění a uspokojování jeho materiálních potřeb. Rozbory příjmové situace rodin zemědělských pracovníků ukazují na některé výrazně se prosazující tendence.

Hrubé i čisté příjmy v posledních letech pravidelně vzrůstají ve všech typech domácností. V domácnostech družstevních rolníků např. vzrostly příjmy od roku 1977 zhruba o jednu pětinu. Rozdíly v příjmech mezi domácnostmi jednotlivých sociálních skupin se v posledních letech stírají a tato tendence bude pravděpodobně i nadále pokračovat.

Vývoji příjmů odpovídá vývoj peněžních vydání domácností. Rovněž dochází k jejich pravidelnému růstu a k nivelizaci výše výdajů v domácnosti mezi jednotlivými sociálními skupinami. V domácnostech družstevních rolníků v posledních letech vzrostly nejvíce výdaje za služby a platby (asi o jednu třetinu), za průmyslové zboží a ostatní peněžní vydání (asi o jednu pětinu). Nejméně vzrostly výdaje za potraviny.

Struktura výdajů domácností zemědělských pracovníků se pravděpodobně nebude příliš výrazně měnit. Proti ostatním sociálním skupinám si více potravin zajišťují v osobním doplňkovém hospodářství, zejména ovoce, zeleninu, vejce, drůbeží, králíčí či vepřové maso, takže výdaje za potraviny se snižují úměrně množství vlastní produkce. Otázkou je růst výdajů za služby a platby, které v posledních letech vzrůstaly, přestože využívání služeb na vesnici je vzhledem k jejich četnosti v menších obcích méně časté než ve městech. Kromě toho se řada činností ve venkovských domácnostech vykonává svépomocí — od malování bytu, velkého úklidu, praní prádla až po různé opravy v domácnosti. Statisticky vykazovaný vzrůst výdajů za služby odráží pravděpodobně pouze částečně rozšíření jejich objemu a částečně se v něm projevuje zvyšování cen za prováděné služby, které zpětně posilují tendenci k zajišťování co největšího množství služeb v domácnosti svépomocí, na úkor volného času.

Nejpodstatnějším zdrojem příjmů v domácnostech zemědělských pracovníků jsou příjmy z hlavního zaměstnání. Příjmová situace je ovlivňována jednak výší těchto příjmů u ekonomicky aktivních členů domác-

ností a počtem závislých dětí, ale zároveň se ukazuje, že mnohdy výrazněji než vlastní výdělečné možnosti ovlivňují životní úroveň rodin další skutečnosti, např. vedlejší příjmy, přesuny finančních prostředků uvnitř rodiny a mezi příbuznými, sdružování příjmů v rodině, úspory vzniklé svépomocným vykonáváním různých činností a oprav v domácnosti apod. Vedlejší příjmy pocházejí buď z tržní produkce osobního doplňkového hospodářství (a tento zdroj příjmů sílí zejména v posledních několika letech), nebo z různých řemeslnických činností vykonávaných po práci buď za peníze, nebo za protislužby. V souvislosti s rozmachem stavební činnosti na vesnici je tento zdroj dodatečných příjmů značně rozšířen, supluje nedostatek různých odborných služeb a jeho intenzita bude závislá jak na měnícím se stupni potřeb obyvatelstva, tak na stupni jejich uspokojování státním či družstevním sektorem.

Sdružování příjmů v rodině nebo mezi příbuznými, zejména za účelem pořízení některých nákladnějších předmětů dlouhodobé spotřeby, je běžným způsobem získávání potřebné hotovosti. V posledních letech se ale objevuje další zdroj finančních prostředků i materiálních hodnot především u mladé generace, a to materiální zabezpečování jejich životního startu ze strany rodičů a příbuzných v takovém rozsahu, který mnohdy výrazně převyšuje jejich vlastní příjmové možnosti.

Je přirozenou snahou rodičů usnadňovat život svým dětem a pomáhat jim. Pokud v rodině vzniká i opačná tendence — pomoc dětí stárnoucím rodičům, jedná se o upevňování a rozvíjení dobrých vztahů v rodině a můžeme považovat tyto jevy za společensky pozitivní. Jestliže se ovšem péče širší rodiny koncentruje pouze jedním směrem, bez přiměřené recipacity ze strany dětí, pak se v některých případech může tato skutečnost projevovat i společensky negativně. Mezi mladými lidmi s materiálním zázemím a bez něho vzniká ostrá sociální diferenciace, která se projevuje i v nemateriálních sférách života, v odlišných hodnotových orientacích, v jiném přístupu ke vzdělání, ke společenské aktivitě, k sociálním problémům, pracovní iniciativě apod. Jestliže pracovní odměna a sociální výhody socialistického podniku nejsou hlavními zdroji materiálních hodnot, pak ztrácí zčásti nebo zcela motivační charakter, což se může odrazit i v kvalitě práce nebo v jejím množství.

VYUŽÍVÁNÍ MIMOPRACOVNÍHO A VOLNÉHO ČASU

Jedním ze základních podmínek rozvoje osobnosti je rozsah mimopracovního a volného času a způsob jejich využívání. Vazba pracovní a mimopracovní sféry je u zemědělských pracovníků mimořádně silná v tom smyslu, že časová, psychická a fyzická náročnost práce významně ovlivňuje veškeré popracovní činnosti. Pokud chceme uvažovat o jejich větší rozmanitosti, o rozšíření jejich seberealizačního charakteru a o optimálnějším společenském dopadu, je nutno vycházet z několika základních předpokladů:

— Poměr pracovního a mimopracovního času (včetně času volného) je pevně stanoven profesním zařazením a ovlivňován periodicky se opakujícími biologicko-klimatickými podmínkami práce, s vyšším časovým zapojením v přípravě na sezónu a v sezóně a nižším v období vegetačního klidu. V tomto ročním pracovním rytmu hlavních zemědělských

činností podniku nelze předpokládat žádné větší změny. Je ovšem nutné odstraňovat nežádoucí disproporce v časových režimech, v návaznostech prací, v čerpání dovolené a souvislého pracovního volna, a to lepší organizací práce, mechanizací a technologickými postupy. Jedině kombinací těchto přístupů je možno uspořít ztrátu času a zkvalitnit pracovní proces.

— Poměr mimopracovního a volného času je rovněž do značné míry určován druhem a charakterem domácností, jejich vybaveností a rozsahem osobního hospodářství. Typ bydlení v rodinných domcích a zemědělských usedlostech a velikost venkovských obcí umožňuje bydlení více generacím ve stejném domě, v těsné blízkosti nebo dostupné vzdálenosti, ze kterého vyplývá možnost (někdy i nutnost) vzájemné spolupráce v širší rodině. Počet členů domácnosti s větším zastoupením nezaopatřených dětí a důchodců poněkud mění model života a hospodaření rodiny, s větší zátěží pracovní i časovou při vykonávání domácích prací, ale zároveň s větší pomocí rodičů a prarodičů při výchově dětí a péči o ně, a často i s pomocí při údržbě domácnosti, opravách a údržbě ošacení, při různých drobných pracích v bytě, kolem domu apod. Běžně se tedy časová náročnost péče o větší rodinu kompenzuje větší pomocí starších, ekonomicky neaktivních členů rodiny, ale v případech, kde tomu stárí, zdravotní stav nebo jiné důvody brání, se rozsah volného času zmenšuje na minimum.

I s přihlédnutím k subjektivním předpokladům zůstává do budoucna jedním z nejdůležitějších úkolů vytvoření možností a podmínek pro kvalitní využívání volného času a pro veřejnou a společenskou činnost. Dosavadní činnosti volného času jsou diferencovány především podle věku, jejich rozmanitost a náročnost se vzrůstajícím věkem klesá a směřuje k méně fyzicky namáhavým a spíše odpočinkovým aktivitám. Tento přirozený vývoj se vždy bude v určité míře prosazovat; ovšem nemá opodstatnění tam, kde zájem o atraktivnější využívání volného času trvá, ať již u mládeže nebo u starších občanů. Je známo, že dobré podmínky pro trávení volného času jsou významným stabilizačním faktorem v podniku i v obci. Skloubení kulturních, sportovních a společenských akcí je sice obtížné vzhledem k územnímu rozložení obcí v rámci zemědělských podniků, ale přesto tyto možnosti společenské aktivizace jsou využívány velmi málo. Obvykle se jedná pouze o jednorázové společné exkurze, návštěvy kulturních nebo sportovních podniků a výlety, ale nikoliv o systematickou a dlouhodobě plánovanou zájmovou činnost. Daleko větší úlohu by v tomto směru měly hrát společenské a politické organizace, především SSM. Veřejně prospěšná politická a společenská činnost zůstává velmi často omezena na práci několika nejaktivnějších občanů, kteří pracují i v řadě funkcí zároveň, a velká část ostatních občanů je spíše pasivní.

Dalším výhledovým úkolem by mělo být rozvinutí rekreačních možností pro zemědělské obyvatelstvo jak o víkendech, tak o dovolených. Vesnice sice mají obvykle příznivější přírodní prostředí než města, ovšem v průmyslových oblastech nejsou rozdíly příliš velké. Zatímco obyvatelé měst mnohem častěji na víkend i na dovolenou vyjíždějí za rekreací, na venkově trávení sobot a nedělí mimo domov není běžné a značná část občanů tráví i dovolenou doma. Jednou z hlavních příčin je osobní hospodářství, které vyžaduje denní péči a o dovolené je nutno hledat pomoc u známých či příbuzných, kteří by je opatřili. Ale další zá-

važnou příčinou je velmi malá nabídka letních i zimních rekreačních možností, zejména s možností pravidelného provozování sportů, turistiky i pouze odpočinkových. Stávající systém rozdělování rekreačních poukazů ROH a SDR podmínky pravidelné rekreace nesplňuje. Jedná se sice o rekreaci velmi kvalitní, levnou a dobře organizačně zajištěnou, v pěkném přírodním prostředí apod., ovšem tato rekreace je výběrová, nemůže si ji pracovník objednat podle svých potřeb, příspěvek od podniku může dostat pouze jednou za několik let, nemůže s sebou brát děti mladší tří let, je limitována některými předpisy, takže tento typ rekreace není možno považovat za běžně a pravidelně používaný. Rekreace ROH zůstane zřejmě i nadále určitou formou odměny pracovníkům, zatímco pravidelná rekreace bude záviset na iniciativě, organizačních a finančních možnostech jednotlivých podniků.

Životní způsob a životní úroveň pracovníků v socialistickém zemědělství můžeme charakterizovat pouze komplexem ekonomických a sociálních ukazatelů. Celkový životní způsob a životní úroveň budou vždy odpovídat konkrétnímu stupni rozvoje výrobních sil a výrobních vztahů. Současná ekonomická a sociální situace zemědělských pracovníků je dokladem pozitivního vývoje i základem pro další progresivní rozvoj celé socialistické společnosti.

Literatura

CHARITONOVÁ, V. a kol.: Charakteristika dosaženého stupně rozvoje socialistického způsobu života v zemědělství a na venkově. [Závěrečná zpráva.] Praha, VÚEZVŽ 1981.

MAJEROVÁ-CHARITONOVÁ, V. a kol.: Formování a diferenciacie socialistického způsobu života pracovníků v zemědělství. [Závěrečná zpráva.] Praha, VÚEZVŽ 1984. Soupis osob trvale činných v zemědělství k 1. 2. 1984. Praha, FSÚ 1984.

Došlo dne 18. 12. 1985

МАЕРОВА, В. (Научно-исследовательский институт экономики сельского хозяйства и продовольствия, Прага): Тенденции и направления в формировании социалистического образа жизни работников сельского хозяйства. Sbor. ÚVTIZ - Sociol. Zeměd., 22, 1986 (1): 27-42.

Развитие социалистического образа жизни и жизненного уровня трудящихся сельского хозяйства отвечают степени развития производительных сил и производственных отношений во всем обществе. В период социалистического строительства сельского хозяйства произошел ряд перемен, которые отразились на формировании быта и уровня жизни. Изменилась структура рабочей силы, повысилась квалификация работников, изменилось отношение к образованию. На характере работ и трудовых условий отражается влияние НТР с его положительными и отрицательными последствиями. Труд становится значительной жизненной ценностью и формирующим элементом творческой жизни. По личному и общественному потреблению с/х работники выравняются остальным социальным группировкам. По использованию нерабочего свободного времени проявляются специфичности сельского образа жизни, данных меньшими культурными и спортивными возможностями, большими расстояниями от торговых точек, общественных центров, медпунктов и пр., а также большей потребностью в работе в личном хозяйстве. Утверждающиеся тенденции социалистического образа жизни и жизненного уровня свидетельствуют об уровне удовлетворения материальных и других потребностей у с/х работников, а в то же время — о проблемах и недостатках, ждущих своего решения.

социальное развитие; трудящиеся социалистического сельского хозяйства; формирование образа жизни и жизненного уровня

MAJEROVÁ, V. (Economic Research Institute for Agriculture and Food, Praha): *Tendencies and Directions of Formation of the Socialist Style of Life of Persons Engaged in Agriculture*. Sbor. ÚVTIZ - Sociol. Zeměd., 22, 1986 (1) : 27-42.

Development of the style of life and standard of living of persons engaged in the socialist agriculture corresponds to the grade of development of production forces and production relations in the whole society. In the era of the socialist construction of agriculture, there have occurred a number of changes projecting themselves in the style of life and standard of living. The structure of labor forces has altered, the qualifications of workers improved and the attitudes toward education have been changed. The positive and negative impacts of the technological advance are reflected in the nature of work and working conditions. The work has become an important value in the lives of people and a formative feature of all activities. The personal and social consumption of persons engaged in agriculture is equalizing that of the other social groups. Considering the spending of time free from work, specific features of the rural life play their role: fewer opportunities for cultural and sports events, longer distances from shopping centers, entertainment centers, health centers and other facilities, and the people devote more time to work on plots for personal use. The tendencies of the socialist style of life and standard of living that are under way suggest the grade of satisfaction of material and non-material needs which has been achieved in the agriculture; at the same time the problems and shortcomings to be solved are pointed out.

social development; persons engaged in socialist agriculture; formation of the style of life and living standard

MAJEROVÁ, V. (Forschungsinstitut für Ökonomik der Landwirtschaft und Ernährung, Praha): *Tendenzen und Richtungen der Herausbildung einer sozialistischen Lebensweise der Beschäftigten in der Landwirtschaft*. Sbor. ÚVTIZ - Sociol. Zeměd., 22, 1986 (1) : 27-42.

Die Entwicklung der Lebensweise und des -niveaus der Beschäftigten in der sozialistischen Landwirtschaft entspricht der Entwicklungsstufe der Produktivkräfte und der Produktionsverhältnisse in der gesamten Gesellschaft. Beim sozialistischen Umbau der Landwirtschaft kam es zu Veränderungen, die sich in der Form der Herausbildung des Lebensniveaus und des neuen Lebens widerspiegeln. Es sind dies Strukturveränderungen der Arbeitskräfte, Qualifikationserhöhung, neues Verhältnis zur Bildung, positiver und negativer Einfluß der wissenschaftlich-technischen Entwicklung auf den Charakter der Arbeit und die Arbeitsbedingungen. Die Arbeit wird zum bedeutsamen Lebenswert und formativem Element der Tätigkeit. Es erfolgt eine Angleichung der Landarbeiter in der individuellen und gesellschaftlichen Konsumtion an die übrigen Bevölkerungsgruppen. Bei der Freizeitnutzung zeigt sich die Spezifik des ländlichen Lebens, die begrenzten kulturellen und sportlichen Möglichkeiten, die größeren Entfernungen zu den Einkaufs- und gesellschaftlichen Zentren, den Gesundheits- und anderen Einrichtungen, die Orientierung auf die Nebengewirtschaft. Die Tendenzen der sozialistischen Lebensweise und des -niveaus zeigen das erzielte Befriedigungsniveau der materiellen und nichmateriellen Bedürfnisse der Beschäftigten in der Landwirtschaft sowie Probleme und Mängel, die zu lösen sind.

soziale Entwicklung; Beschäftigte in der LAWI; Lebensweise und -niveau

Adresa autorky:

Dr. ing. Věra Majerová, CSc., Výzkumný ústav ekonomiky zemědělství a výživy, Dlážděná 6, 110 00 Praha 1
